

על נתינת שמות ועל דרכי זיכרון והנצחה במקרא

יצחק מייטליס

מבוא

אחת הדרכים המקובלות להנציח את האב או האם במשפחה היא בנתינת שמם לנכד או לנכדה או אפילו לנין. יש העושים זאת לאחר פטירת הסב או הסבתא, ויש העושים זאת עוד בחייהם. אי אפשר להימלט מן התחושה שבנתינת השם לרך הנולד נוצר, לפחות בעיני ההורים, קשר רוחני בין הסב לנכד הנושא את שמו. לפעמים הם רואים ברך הנולד ממשיכו של הסב וחוליה בשרשרת הדורות.

תופעה זו של קריאת שם על שם בני הדורות הקודמים מוכרת ברחבי העולם עוד מקדמת דנא. בימי הבית השני השם חוניו מוזכר כמה פעמים לאורך שנים ברשימת הכהנים הגדולים במהלך התקופה ההלניסטית. גם שמות מלכי שושלת בית חשמונאי חוזרים על עצמם: אנחנו מכירים שני מלכים ששמן יוחנן הורקנוס ושני מלכים או טוענים לכתר ששמן יהודה אריסטובולוס. המלך האחרון של מלכי בית חשמונאי נקרא מתתיהו אנטיגונוס, ושמו העברי נושא את שמו של מייסד השושלת. גם שמות נשיאי הסנהדרין, כמו גמליאל, שמעון בן גמליאל והלל, חוזרים ונשנים לאורך שנים רבות.

תופעה זו, המכונה ביוונית פפונימיה (Papponymy), קריאה בשם הסב¹, הייתה נפוצה בעולם הגדול. לדוגמה, בבית סלווקוס נשאו 13 מלכים את השם אנטיוכוס ושבעה את השם סלווקוס. גם בשושלות מלוכה באירופה אנו מוצאים ששמות המלכים הנרי, לואי, אלכסנדר, ניקולאי ועוד חוזרים ונשנים שוב ושוב, וכדי להבדיל בין המלכים הנושאים את אותו שם מוסיפים לשם מספר.

אם נחזור אחורה בזמן, נראה שבמזרח התיכון הייתה תופעת הפפונימיה שכיחה ביותר. לדוגמה, ברשימת מלכי מצרים אנחנו מוצאים כמה מלכים הנושאים את השם אמנחותפ, רעמסס וגם סתי. גם ברשימת מלכי אשור השמות אדד נרי, שלמנאסר, תגלת פלאסר

* תודתי לפרופ' אהרון דמסקי על שיחה מועילה שהוסיפה לי תובנות רבות.
1. דמסקי, תשע"ז-תשע"ז.

והשם סרגון שכחים וחוזרים ונשנים לאורך שנים, השם הדד או בן הדד חוזר ונשנה בכמה ממלכי ארם, והשמות כורש ודרייווש מופיעים כמה פעמים בקרב מלכי פרס האחמנית.² על רקע זה מפתיע לגלות שבעם ישראל בימי הבית הראשון תופעה זו כמעט אינה קיימת. ברשימת מלכי יהודה ומלכי ישראל אין שום שם החוזר ונשנה פרט לשם ירבעם, החוזר פעמיים בשושלות מלכי ישראל, אם כי מדובר בשושלות מלוכה אחרות. קשה להבין מדוע אף אחד ממלכי יהודה או מלכי ישראל לא ראה צורך לקרוא לבנו על שם סבו או על שם מייסדי השושלת, דוד או בנו שלמה. חריג מסוים הוא השם 'אחז', המופיע כשם מלכים בכמה וריאציות, כמו אחז, אחזיה ויהואחז ברשימת מלכי יהודה, כלומר השם אחז בתוספת תאופורית.³ בכל המקרא כולו התופעה נדירה. אהרון דמסקי מצא שתי דוגמאות בלבד לפפונימיה: נחור בן תרח בן נחור; ואולי מעכה בת אבני(י)שלום בן מעכה (ש"ב ג, ג: מ"א טו, ב).⁴ ויושם לב: שתי הדוגמאות שמביא דמסקי אינן של אנשים מעם ישראל. עוד שני שמות חריגים במקרא החוזרים ונשנים הם השמות אלקנה ויואל, הנזכרים ברשימות בני לוי, צאצאי קרח בספר דברי הימים (דברי הימים א, ו). תופעה זו, הקיימת בקרב בני לוי, מלמדת אולי על ייחודו של שבט זה, שאימץ גם שמות מצריים כמו פינחס ופוטאל.⁵ שבט זה אימץ ככל הנראה את מערכת הערכים של סביבתו, כולל את תופעת הפפונימיה, אולם כל אלה הם יוצאים מן הכלל שאינם מעידים על הכלל.

היעדרה הכמעט מוחלט של תופעת הפפונימיה בתקופת המקרא מבטאת ככל הנראה תפיסת עולם ייחודית הנוגעת להנצחת הורים, השונה מתפיסת עולמם של שכני ישראל בני תקופת המקרא במזרח התיכון וגם שונה מתפיסת עולמם של יהודי הבית השני. במאמר זה בכוונתי לעמוד על תופעה זו ומשמעותה, ולצד זה יוצגו דרכי ההנצחה החלופיות שהיו מקובלות לפי תפיסת המקרא והדרכים שנחשבו בלתי ראויות לפי תפיסה זו.

2. המספר שנוסף לשם ניתן למלך רק לאחר עלייתו לשלטון. כמו כן במקרים מסוימים מלך שעלה לשלטון שינה את שמו, ושם נעוריו לא תמיד ידוע לנו.

3. אין יסוד לסברה ששמות המלכים הם שמות ספרותיים שנתנו עורכי ספרי התנ"ך, שכן חלק לא מבוטל משמות מלכי ישראל ויהודה מוזכרים בכתובות חיצוניות. דוד, יהורם ואחזיה מוזכרים בכתובת ארמית מתל דן, המכונה 'כתובת בית דוד', עמרי מוזכר במצבת מישע מלך מואב. גם 'אחאב הישראלי', 'הוא מבית עמר', 'יואש מלך ישראל, מנחם, הושע בן אלה וחזקיהו מוזכרים בכתובות אשוריות, וחזקיהו ואחז מצוינים גם בבולה שהתגלתה בירושלים. ירבעם נזכר בחותמת שהתגלתה במגידו ובה כתוב "לשמע עבד ירבעם", ושמו של יהויכין מלך יהודה מופיע בתעודה בבליית.

4. דמסקי, תשע"ז-תשע"ח, עמ' 41. דמסקי אכן מעיר שתופעת הפפונימיה נדירה בתקופת המקרא.

5. על כך ראו מייטלס, תשע"ה עמ' 153-155.

על נתינת שם במקרא

כבר מראשית הבריאה המקרא עוסק בקריאת שמות. הדבר הראשון שהאדם עושה הוא קריאת שמות לבעלי החיים וכן לאישה הראשונה בעולם. לקריאת השם לאישה נלווה גם מדרש השם: "כִּי מֵאִישׁ לָקַחָהּ זֹאת" (בראשית ב, כג). לפי זה, מהות האישה היא בעצם היותה בת זוגו של האדם, "עֶזְרָה כְּנֶגְדּוֹ". אך לאחר שגורשו מגן עדן והאישה קוללה, "הָרְבָּה אֶרְבָּה עֲצָבוֹנָהּ וְהָרַנָּה בְּעֶצֶב תִּלְדִּי בָנִים" (שם ג, טז), נוסף לה תפקיד שבא לידי ביטוי בשם נוסף, חוה: "וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ חַוָּה, כִּי הִוא הִיְתָה אִם כָּל חַי" (שם, כ).

במדרשי השמות האלה באים לידי ביטוי שני התפקידים המרכזיים של האישה כפי שנתפסו במהלך ההיסטוריה: אשת איש ואם. סיפור נתינת השם לחוה הוא לטעמי אירוע מפתח למדרשי השמות הרבים המפוזרים במקרא, בעיקר בספר בראשית. מסיפורים אלה עולה כי לשמות יש משמעות ויש בהם משהו ממהות האדם המשקף את אופיו או את תפקידו של בעל השם.⁶

לא רק זאת, גם הקב"ה בכבודו ובעצמו היה מעורב בנתינת שמות לאבות: אברם היה לאברהם, שרי לשרה, את שמו של יצחק קבע הקב"ה עוד לפני לידתו, ואילו בנו השני של אברהם, מהגר, נקרא ישמעאל על פי ציווי מלאך ה' שהתגלה להגר עוד לפני לידתו. בכך יש דמיון בין יצחק לישמעאל, אחיו למחצה. לאחר המאבק עם האיש הפלאי במעבר יבוק שינה האיש את שמו של יעקב לישראל, ושינוי זה קיבל את אישור הקב"ה. מאדם שאחז בעקב אחיו, שמשמעותו למעשה שהוא משני לאחיו, הפך יעקב למוביל: "כִּי שְׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אֲנָשִׁים וַתִּזְכָּל" (שם, לב כט). מעורבות אלוקית זו בקריאת שמות אומרת דרשני. ואולם לא רק הקב"ה שינה שמות וגם נתן שמות לאנשים; גם פרעה מלך מצרים שינה את שמו של יוסף לצפנת פענח, ומשה שינה את שמו של הושע בן נון ליהושע. שנים רבות אחר כך, בסוף ימי הבית הראשון, שינה פרעה נכו מלך מצרים את שמו של מלך יהודה אליקים ליהויקים, ונבוכדנצר מלך בבל שינה את שם המלך האחרון בימי הבית הראשון ממתניה לצדקיהו, כדי לבטא את כפיפותם של מלכי יהודה למלכי המעצמות במרחב. במקרים אלה שינוי השם מבטא שינוי במעמדו של האדם ואולי אפילו ניסיון ליצירת אדם חדש.⁷ נראה שהיה זה 'תחביבו' של נבוכדנצר לשנות שמות אנשים הכפופים לו, שכן גם את שמם של חנניה, מישאל ועזריה הוא שינה למישך, שדרך ועבד נגו (דניאל א, ו).⁸

6. להרחבה בעניין ראו גרסיאל, תשמ"ח.

7. על חילופי שמות במקרא ראו סמואל, תשס"ג.

8. אולי בתשובת המשקל על שמלך בבלי שינה שמות עבריים לשמות בבלים, לאחר קום המדינה דרש בגריון מנושאי תפקידים ציבוריים לשנות את שם משפחתם לשם עברי.

אם כן, בתפיסה של בני עולם המקרא שמו של אדם אמור לבטא את אישיותו, וכך כתב קאסוטו: "לפי המושג הנפוץ במזרח הקדמון, שמו של דבר מזדהה בעצם הדבר ובהוויתו ומתוך כך **קריאת שם לדבר פרושה יצירתו של דבר**".⁹ מדוע אפוא לא הייתה תופעת הפפונימיה נפוצה בעם ישראל בתקופת המקרא? לנוכח דברינו על משמעות השם במקרא, דומה שהמסר של בני ימי הבית הראשון הוא שכל אדם הוא חד־פעמי, ולנתינת שם יש משמעות לגורלו. לכן נתינת שם לא באה להנציח את הדורות הקודמים. מכיוון ששמו של אדם הוא חלק ממהותו, על ידי נתינת שם קבעו ההורים במידה רבה את אופיו ואת גורלו, אם על פי תחושות ההורים להנציח לידתו ["וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶן אֹנִי וְאָבִיו קָרָא לוֹ בְּנִימִין" (בראשית לה, יח)], אם על פי ציפיותיהם מהילד ["וְיִנְחָמנוּ מִמֵּעַשָׁנוּ וּמִעֲצָבוֹן יָדֵינוּ" (שם ה, כט)], אך לא כאמצעי להנציח אדם ובכך להשפיע על גורל התינוק.¹⁰ לא רק זאת, אם שמו של אדם מבטא את מהותו, כשהשתנו הנסיבות, אם לטוב אם למוטב, היו לעיתים משנים את שמו.

אם כן, ייחודה של התפיסה המקראית היה שהנצחת זכרו של אדם לא נעשתה על ידי קריאת אחד מצאצאיו על שמו אלא על ידי זכירתו כאדם חד־פעמי שחי בעולם ולאחר לכתו אין שני לו. לפי תפיסה זו, דווקא בכך שאין נותנים את שמו של אדם למישהו אחר, אף לא לצאצאו, מכבדים את זכרו.

'לעשות שם'

לפני שנדון בדרכי הנצחת הדורות הקודמים, מן הראוי לעסוק ביחסו של המקרא להנצחה ולזיכרון בכלל, אם כמעשה של האדם למען שימור זיכרוננו, אם כמעשה של האדם למען זולתו. היחס במקרא לעשיית שם, דהיינו לפרסום עצמי, היה כנראה דו־ערכי. בעיקרון שללה התורה פרסום גאוותני מעשי ידי אדם. לדוגמה, התורה רואה בשלילה את מעשיהם של בוני מגדל בבל. "וַיֹּאמְרוּ הִבֵּה נִבְנֶה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל וְרֹאשׁוֹ בַּשָּׁמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם פֶּן נִפּוֹץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ" (בראשית יא, יד). הדרך להנצחה המקובלת בעולם מאז ועד היום הייתה על ידי הקמת מבנים מונומנטליים כדי שכל העוברים ושבים יתרשמו ממבני הענק שבנו אנשי המעלה באותו דור, וכך גם ייזכר שמם לעד.

9. קאסוטו, תשל"ה, עמ' 15.

10. רבי עובדיה ספורנו כותב שלעיתים השמות שניתנו לילדים הובאו מאוצר שמות של קדמונים אך נתנו להם משמעות אחרת: "והיו בוחרים מהשמות הקודמים את הנופלים על שם המאורע" (ספורנו לבראשית כט, לה: ד"ה "על כן קראה שמו יהודה").

ואולם שלילת הרצון בפרסום אינה מוחלטת, שכן ה' אומר לאברהם כשהוא מצווה עליו לנטוש את כל עברו מאחוריו וללכת לקראת הלא נודע: **"וַאֲגַדְלָה שְׁמִי"** (שם יב, ב). גם לדוד מובטח: **"וְאֵהְיָ עִמָּךְ בְּכָל אֲשֶׁר הִלַּכְתָּ וְאֶכְרַתָּה אֶת כָּל אֲבִיךָ מִפְּנֵי וְעֵשְׂתִי לְךָ שֵׁם גָּדוֹל כְּשֵׁם הַגְּדֹלִים אֲשֶׁר בְּאַרְצָךְ"** (שמואל ב ז, ט). בדומה, הנביא ישעיהו מבטיח לסריסים שאינם יכולים להביא ילדים לעולם: **"וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבִיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וְשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת שֵׁם עוֹלָם אֶתֵּן לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת"** (ישעיהו נו, ה). אם כן, הרצון בפרסום או בהמשכיות אינו שלילי בהכרח בעיני המקרא, אך ה' הוא העושה שם לאדם, ואין האדם עצמו עושה שם לעצמו.

על היחס המסווג של בני התקופה לכבוד ולהנצחה אפשר ללמוד מעוד שתי תופעות ייחודיות: הנצחה על קברים ומצבות הנצחה.

א. הנצחה על קברים

אחת הדרכים המקובלות להנציח את הנפטרים היא בהנחת מצבת אבן על קברו של הנפטר ששם הנקבר חקוק עליה. כמו כן היה מקובל בקברים של מגוון בני עמים לטמון מנחות לוואי כמו כלים ותכשיטים עם גופת הנפטר, ובכך לכבד את זכרו. ואולם עד עתה, לאחר כ־160 שנות מחקר בארץ ישראל, לא נמצא קבר אחד מתקופת השופטים וגם לא מהמחצית הראשונה של ימי הבית הראשון.

המסקנה ההכרחית מהיעדר קברים מתקופה זו היא שבני התקופה, פשוטים ושועים גם יחד, נקברו בקברי שוחה פשוטים ללא חפצי לוואי, ולכן לא השתמרו הקברים. הם לא ראו חשיבות בשמירת הגוף, אולי בתגובת נגד למצרים שבנו פירמידות וחנטו את מתייהם, ולא ראו חשיבות גם בהנחת מקום הקבורה. הדעת נותנת שהם קיימו כפשוטו את הציווי **"כִּי עֶפֶר אַתָּה וְעָפָר תָּשׁוּב"** (בראשית ג, יט). ייתכן שהמסר שעלה מהיעדר מקום קבורה למשה חלחל לכל שכבות העם.

בסוף ימי הבית הראשון חל שינוי בגישה, ומי שהיה סיפק בידו חצב לו קבר. באזור ירושלים נמצאו קברים רבים מסוף ימי הבית הראשון. בחזית אחד הקברים בנחל קדרון נמצאה כתובת שזה לשונה: **"זאת קבורת [...] יהוה אשר על הבית"**.¹¹ יש רגליים לסברה שקברו של [...] יהוה אשר על הבית' הוא קברו של שבנא אשר על הבית – ששמו המלא היה ככל הנראה שבניהו – שישעיהו הנביא מבקרו בחריפות על חציבת קבר בסלע: **"כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת לִךְ בֹּא אֶל הַסֶּכֶן הַזֶּה עַל שִׁבְנָא אֲשֶׁר עַל הַבֵּית. מֶה לְךָ פֶּה וְמִי לְךָ פֶּה כִּי חֲצַבְתָּ לְךָ פֶּה קֶבֶר חֲצִי מְרוֹם קֶבֶר חֲקָקִי בְּסֶלַע מִשְׁכַּן לוֹ. הִנֵּה ה' מְטַלְטֵלְךָ טַלְטֵלָה גָּבֵר וְעָטָף עֵטָף צִנּוֹף יִצְנָפֶךָ צִנּוֹפָה כִּדְדֹר אֶל אֶרֶץ רַחֲבַת יָדַיִם שְׁמָה תָמוּת, וְשְׁמָה מִרְכְּבוֹת כְּבוֹדְךָ קָלוֹן בֵּית אֲדֹנֶיךָ. וְהִדְפִּיתִיךָ מִמִּצְבֶּךָ וּמִמַּעַמְדְּךָ יְהִרְסֶךָ"** (ישעיהו כב, טו-יט). נראה

11. אביגד, תשי"ד.

שישעיהו הנביא ביקר את שבנא על חציבת קבר הנצחה שהיה ככל הנראה בולט מעל סביבתו. על רקע תפיסת העולם של בני התקופה הביקורת מובנת, אם כי בימינו בניית קבר הנצחה היא נורמה מקובלת. אם כן, לפנינו תפיסת עולם שונה משל היום, הדוגלת בפשטות ובצניעות גם בקבורת מתים.

ואולם תפיסה זו נסדקה כאמור כבר בסוף ימי הבית הראשון, ואנו מוצאים במערות קבורה של בני ירושלים בצמוד לגופת הנפטר תכשיטים ששימשו חפצי לוואי, כפי שהתגלה במערכת הקבורה בכתף הינום שבירושלים.¹²

בהשפעת העולם ההלניסטי והרומי התפשטה בימי הבית השני תופעת מבני הקבורה המפוארים, 'נפש' בלשון חז"ל,¹³ אך חז"ל לא התלהבו מתופעה זו, שכנראה נעשתה מקובלת בעם ישראל במשך דורות, ואמרו: "אין עושין נפשות (מצבות) לצדיקים, דבריהם הן הן זיכרונם" (ירושלמי, שקלים ב, ה). תפיסת העולם של חז"ל, שעלתה בקנה אחד עם התפיסה המקראית הקדומה, הייתה שקבורה פשוטה ללא הוצאות מנקרות עיניים היא הדרך הנכונה לכבד את המת.

ב. מצבות הנצחה

עוד דרך להנצחה המוכרת בעולם הגדול היא הצבת אנדרטאות, בעיקר למלכים ולשועי עולם. במשך יותר ממאה וחמישים שנה נערכות חפירות בכל חלקי הארץ, והתגלו בהן יישובים רבים, ארמונות ומקדשים. עוד התגלו בארץ ובסביבותיה כתובות של מלכי מצרים, של מישע מלך מואב, של מלך ארמי (כנראה חזאל, שמשח אלישע), אסטלות אשוריות וכן כתובות של מלכים בלבנון ובסוריה. והנה, על אף הפעילות המאומצת ברחבי הארץ לא התגלתה כתובת הנצחה או הקדשה לאחד ממלכי ישראל,¹⁴ אף שעשרות מלכים שלטו בארץ בתקופת ממלכות יהודה וישראל וכן בימי הבית השני. גם הורדוס הבנאי הגדול לא השאיר אחריו כתובת הנצחה אחת. לולא יוסף בן מתתיהו, ייתכן שלא היה ידוע עד היום מי בנה את קיסריה, סבסטיה, מצדה והרודיון.

לעומת זאת נמצאו בארץ כתובות של נציבים רומיים כמו פונטיוס פילטוס וגרגיליוס אנטיקווס ושל קיסרים רומיים כמו אספסיינוס, טיטוס בנו ואדריינוס. מלכים מממלכות

12. ברקאי, 2000.

13. דוגמאות למבני קבורה מפוארים (נפשות) מימי הבית השני אפשר לראות ביד אבשלום, בקבר זכריה ובקבר בני חזיר בנחל קדרון ובקבר יאסון שבשכונת רחביה.

14. בשנת 2001 התפרסמה כתובת חקוקה על אבן, כתובה כתב עברי עתיק, ובה מתאר מלך, ששמו לא השתמר, מפעל שיפוץ בבית המקדש. מתוכן הכתובת וממקבילות למקרא נראה שמדובר ביואש מלך יהודה. כתובת זו לכאורה סותרת את טענתי על היעדר כתובות הנצחה של מלכי יהודה וישראל, אולם רבים מן החוקרים טוענים שכתובת זו מזויפת. על 'כתובת יואש' ראו הורוביץ, תשס"ד; טלשיר, תשס"ג-תשס"ד.

יהודה וישראל נזכרים אומנם בכתובות ממלכתיות של מלכי אשור, בבל, ארם ומואב, אך לא בכתובות שכתבו בעצמם.

מדוע לא נמצאו כתובות מעין אלו? האם נכתבו, ורק במקרה לא נמצאו? יש להניח כי היעדר הכתובות אינו מקרי אלא משקף תפיסת עולם שרווחה בעם ישראל, וביסודה הרעיון כי את המפעלים הגדולים שבנה האדם אין לייחס לו אלא לבורא, ואל לו לאדם להתפאר בניצחונות ובעשייה מפוארת, שכן רק ה' הוא העושה שם לבני האדם.

שני אנשים נזכרו בתנ"ך כמי שהציבו לעצמם יד (אנדרטה). שניהם קשורים לראשיתה של המלוכה, ויחס התנ"ך אליהם שלילי. אדם אחד הוא שאול, המלך הראשון, שהציב לעצמו יד בכרמל שבדרום הר חברון לאחר מלחמת עמלק (שמואל א טו, יב), שנסתיימה בניצחון צבאי אך הייתה בעיני המקרא כישלון דתי חמור. האדם האחר הוא אבשלום, הבן המורד באביו, שבנה מצבה להנצחת עצמו: "וַיִּקְרָא לָהּ יָד אֲבִשָׁלֹם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שמואל ב יח, יח). נראה שהיהדות המקראית, וכמוה גם היהדות של ימי הבית השני, שללה הנצחת מלכים באנדרטות, וכל מלכי עם ישראל, אפילו עובדי עבודת האלילים שבהם, נזהרו שלא להקים מצבות וכתובות התפארות.¹⁵

דרכי הנצחה מקראיות מקובלות

ואף על פי כן היו דרכים מקובלות להנצחת אדם. אחת הדרכים להנציח אדם הייתה בנתינת שם האדם על נחלתו או על עיר שבנה או כבש. כך אמרו בנות צלפחד בבקשן נחלה: "לָמָּה יִגְרַע שֵׁם אֲבִינוּ מֵתוֹךְ מְשִׁפְחָתוֹ כִּי אֵין לוֹ בֵּן תִּנֶּה לָנוּ אֶתְחָזָה בְּתוֹךְ אֲחֵי אֲבִינוּ" (במדבר כז, ד). אם כן, היעדר נחלה הנושאת את שמו הוא פגיעה בזכרו. גם ברות נאמר שהעילה לייבום רות היא "לְהִקִּים שֵׁם הַמֵּת עַל נַחֲלָתוֹ" (רות ד, י). עדות לכך ששם הנחלה נשאר לדורות אפשר ללמוד מממצא ארכאולוגי שהתגלה בעיר שומרון, בירת ממלכת ישראל. בחפירות שנערכו במתחם המלכותי בעיר שומרון, בבניין המכונה 'בניין המחסנים', התגלו 63 שברי חרסים (אוסטרקונים) ועליהן ציון כמויות משלוח של יין ושמן. התעודות כוללות את תאריך המשלוח על פי שנותיו של המלך שבזמנו נערכה הרשימה. בחלק מהחרסים היה כתוב גם מהו תוכן המשלוח, "נבל (קנקן חרס) יין ישן" או "נבל שמן רחץ", וכן 16 שמות מקומות שהם המען למשלוח. לענייננו, בחרסים נמצאו שבעה שמות משפחה השייכים

15. כך רואים זאת גם פרשני המקרא המסורתיים, המפרשים את הפסוק "יַעֲשֶׂה דָּוִד שֵׁם בְּשׁוֹבוֹ מִהַכּוֹת אֶת אֲרָם בְּגִיאי מֶלֶח שְׁמוֹנָה עָשָׂר אֶלֶף" (שמואל ב ח, יג). לכאורה משתמע שדוד הקים אתר הנצחה לכבוד ניצחונו, אולם פרשני המקרא מפרשים שדוד עשה לו שם בכך שקבר את הרוגי האויב, "והוא שם טוב לישראל שקוברין את אויביהם" (רש"י על אתר).

לשבט מנשה: שמידע, אביעזר, חלק, שכם ואשראל. נוסף על משפחות אלו נזכרים שמות של שתיים מבנות צלפחד: נעה וחגלה.¹⁶

על פי שמות המקומות שבחרסים, משפחות אלו התגוררו בעיקר בצפון השומרון, מצפון לשכם. ניתוח השמות מלמד שחבלי הארץ שמהם הביאו את משלוחי היין והשמן נקראו על שם הבנות: ארץ חגלה וארץ נעה. על בנות אלה יש להוסיף גם את תרצה, על שמה נקראה העיר תרצה, השוכנת מצפון־מזרח לשכם ומזוהה עם אתר הנקרא בערבית תל פרעה (צפון). עיר זו אף שימשה תקופה מסוימת בירת ממלכת ישראל. נראה אפוא שנחלתן של שלוש לפחות מבנות צלפחד נקראה על שמן – וגם על שמם של בני שבט אחרים משבט מנשה המוזכרים בספר במדבר בפרשת פינחס – ושמן נשמר גם מאות שנים לאחר מותן. השמירה על שמות הנחלות ביטאה את הנאמנות לזכר המתים ראשוני המתנחלים.

עוד דרך להנצחה הייתה קריאת שם יישוב שנכבש על שם הכובש או על שם אדם אחר שהכובש או שהבונה חפץ ביקרו. על בני יאיר שכבשו חלקים מהגלעד נאמר: "יָאִיר בֶּן מְנַשֶּׁה לָקַח אֶת כָּל חֶבְלֵי אֲרָגָב עַד גְּבוּל הַגִּשְׁשָׁרִי וַהֲמַעְכָּתִי וַיִּקְרָא אֹתָם עַל שְׁמוֹ אֶת הַבָּשָׁן חֹתֵן יָאִיר עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דברים, ג, יד; ראו גם במדבר לב, מא: "וַיָּאִיר בֶּן מְנַשֶּׁה הָלַךְ וַיִּלְכֹּד אֶת חֹתֵינֵיהֶם וַיִּקְרָא אֹתָהֶן חֹתֵן יָאִיר"). גם נובח קרא לעיר שכבש על שמו (במדבר, לב מב),¹⁷ וגם בני דן החליפו את שם העיר, לָשָׁם (יהושע יט, מז) או לִיש (שופטים יח, כט), לדן, כשם אבי השבט.

מייסדי שושלת חדשה או מלכים שרצו להנציח עצמם בעולם הקדום נהגו לבנות עיר חדשה הנושאת את שמם. דוד קרא לעיר יבוס, היא ירושלים, 'עיר דוד' על שמו, ותופעה מעניינת היא בנייתה של העיר שומרון. עמרי ייסד שושלת חדשה ובחר לקרוא לעיר החדשה שומרון על שם הבעלים הקודמים של המקום, שנקרא שָׁמֶר, ולא על שמו. בדומה, גם רעמסס השני בנה עיר חדשה וקרא לה פי רעמסס, ובנו מרנפתח נטש אותה וביכר על פניה את הבירה הקדומה של מצרים, ממפיס. כמוהו גם סרגון השני מלך אשור בנה לעצמו עיר חדשה וקרא לה דור שרוכין (מצודת סרגון), ובנו סנחריב נטש עיר זו, שיקם את העיר העתיקה נינווה והפך אותה לבירתו.

16. אחיטוב, 1992, עמ' 162-204; ניימן, 2008.

17. יש המבדילים בין חוות יאיר לנובח, שכן בחוות יאיר יש תוספת של המילה 'חוות', שאולי באה רק לציין בעלות על מקום. על כך ראו שפיגל, תשס"ב. חז"ל במדרש רבה על רות (ב, יד) שמו לב שבמילות הפסוק "וַיִּקְרָא לָהּ נֹבַח בְּשֵׁמוֹ" אין מפיק במילה לה, ואומרים: "מלמד שלא עמד לה אותו השם". על כך כתב הרש"ר הירש בפירושו לתורה על אתר: "ושמא יש בכך גערה קלה בנובח? הוא ביקש להציב לעצמו מזכרת עד של עץ ואבן. אולם לא זו דרכו של יהודי אמיתי המבקש להנציח עצמו עלי אדמות. כי רק בעלילות גדולות של הרוח, בנאמנות מוסרית [...] רק באלה ייזכר שמו לדורות".

גם אלכסנדר מוקדון קרא לעיר שבנה במצרים אלכסנדריה על שמו, ומייסד השושלת הסלווקית, סלווקוס, בנה ערים שנשאו את שמו ונקראו סלווקייה. גם מלכי בית חשמונאי בנו מצודות במדבר יהודה שנשאו את שמם. מצודת הורקניה נשאה את שמו של יוחנן הורקנוס, ואלכסנדריון (סרטבה) נשאה את שמו של אלכסנדר ינאי. אם כן, גם בניית אתר ההנצחה והקבורה של הורדוס, שנשאה את שמו – הרודיון – הייתה תופעה מקובלת בעולם הגדול וגם בעם ישראל.

לסיכום, אומנם כתובות הנצחה לא היו מקובלות בעם ישראל, אך נתינת שמות של המייסדים על יישובים או אתרים כמו מצודות או נחלות היו דרך מקובלת וראויה גם בתקופת המקרא וגם בתקופת הבית השני. בכך לא היה עם ישראל שונה משכניו בעולם הקדום.

הנצחה על ידי ייבום

במקרים מיוחדים מציעה התורה דרך להנציח מת שנפטר ללא בנים באמצעות מצוות הייבום. אף שהתורה אוסרת על האדם לשאת את אשת אחיו גם לאחר פטירתו, במקרה שהאח נפטר מן העולם ללא ילדים מוטלת על האח החי החובה לייבם את אשתו של האח המת כדי לשמר את זכרו, והבן שעתיד להיוולד ייקרא על שם האב המת: "הַבְּכוֹר אֲשֶׁר יֵלֵד יִקְוֶה עַל שֵׁם אָחִיו הַמֵּת וְלֹא יִמָּחֶה שְׁמוֹ מִיִּשְׂרָאֵל" (דברים כה, ה). הגמרא ביבמות דנה בכוונת הכתוב 'על שם אחיו המת'. מובאת שם דעה שהבן הבכור שנולד מהייבום אכן צריך לשאת את שם האח, אך דעה זאת נדחתה.¹⁸ עם זאת על מי שמסרב להקים שם לאחיו האלמנה אומרת לזקני העיר: "מֵאַן יִבְמִי לְהָקִים לְאָחִיו שֵׁם בְּיִשְׂרָאֵל", ועורכים לו טקס משפיל של חליצה, שבו האישה מכריזה: "כָּכָה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִבְנֶה אֶת בֵּית אָחִיו" (דברים כה, ה). אם כן, על ידי הכנסת אשת המת לביתו האח שומר על שם אחיו ועל נחלתו בתוך המשפחה, כי הבנים שיוולדו לאח החי מאשת המת נקראים על שם האח המת ומשמשים לו מעין המשכיות.

על פי תפיסת העולם המקראית הייתה אפוא חשיבות להמשכיות האדם על ידי הולדת צאצאים שיתייחסו אליו. במקרה חריג זה של ייבום התורה מצווה התורה לקרוא

18. "יקום על שם אחיו לנחלה" אתה אומר לנחלה או אינו אלא לשם יוסף קורין אותו יוסף יוחנן קורין אותו יוחנן נאמר כאן יקום על שם אחיו ונאמר להלן (בראשית מת, ו) 'על שם אחיהם יקראו בנחלתם', מה שם האמור להלן נחלה אף שם האמור כאן לנחלה" (בבלי, יבמות כד ע"א). הגמרא דנה בשאלה אם שם הבן הבכור הנולד מהייבום צריך להיקרא על שם האח שנפטר, ומודה שזה פשוטו של מקרא, אך מגזרה שווה הגמרא דוחה פירוש זה. בעקבות הגמרא פירש מירסקי בפירושו דעת מקרא על אתר שלא מדובר בשם המת ממש, אלא הכוונה לירושת נחלת אחיו המת, ולזה הכתוב קורא "יקום על שם אחיו".

את שם הנולד על שם האב המת. עם זאת על פי דרכי לימוד הגמרא, הבן הנולד מתייחס אומנם לאב המת, אך אין חובה לקרוא לילד בשמו.¹⁹

סיכום

נראה כי על פי תפיסת המקרא שם האדם הוא ייחודי ומהותי לו בלבד. השם סימל את גורלו או את אישיותו של האדם אך היה בר שינוי בהתאם לנסיבות חייו. דומה כי דווקא בכך שלא קראו לילד על שם סבו היה משום מתן כבוד לנפטר, שנתפס כאישיות חד-פעמית שאין שני לה. אף שאין במקרא הנחיות מפורשות לדרכי הנצחה, המוסכמה החברתית הייתה שאין לקרוא לאדם על שם סבו. נוהג זה עולה בקנה אחד עם שתי מוסכמות חברתיות נוספות שהיו מקובלות בעם ישראל: היעדר כתובות הנצחה של מלכי ישראל, בניגוד להימצאות מצבות הנצחה של מלכים מעמים אחרים במזרח התיכון, והיעדר קברים מתקופת השופטים ומראשית תקופת המלוכה ברחבי הארץ בממצא הארכאולוגי, המעיד על קבורה פשוטה ללא מצבה ובלי חפצי לוואי.

ייתכן שהיעדר כתובות הנצחה הן של מלכים הן של אנשים פרטיים נבע מכך שגם בתקופת המקרא וגם בימי הבית השני פירשו את כוונת דברי הפסוק: "וְלֹא תִקְוּ לָךְ מִצֵּבָה אֲשֶׁר שָׁנָא ה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים טז, כב), לא כמצבות פולחן, כפי שהבינו את הדברים פרשני התורה, אלא כמצבות הנצחה. עם זאת בני תקופת המקרא לא התעלמו מהנטייה הטבעית של אדם להנציח את עצמו, ולכן הייתה מקובלת קריאת שם לנחלה או לעיר על שם הבעלים או המייסדים.

על פי פשוטו של מקרא היה על הילד שנולד ממעשה הייבום להיקרא על שם אחי האב שנפטר חשון צאצאים, אך היה בכוחם של חז"ל, על פי כללי פסיקת ההלכה, להתעלם מפשט דברי הכתוב כדי שלא לחייב את ההורים בדבר שייתכן שימנע מהאב לקיים את מצוות הייבום. דומה שאפשר ללמוד מכך שהציווי החריג לקרוא את שם הבן בשם האב המת הוא יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל, שכן קריאת שם הילד על שם הנפטר לא הייתה מקובלת בעם ישראל. הדבר משתלב עם עוד ציווי חריג בדיון ייבום, שעל פיו אדם מצווה לשאת את אשת אחיו אף על פי שהדבר אסור בדרך כלל. שני ציוויים אלה מעידים בבירור על חריגותם על רקע תפיסת העולם המקראית בנוגע להנצחת שמות המתים.

¹⁹ סיפורו של אונן בן יהודה, שנאלץ ליבם את תמר אשת אחיו ער אך נמנע מלהביא ילדים לעולם מכיוון שידע "כי לא לו יהיה הזרע", כלומר שהילדים שייולדו ממנו לא ייקראו על שמו, מלמד עד כמה היה מרכזי בעת ההיא נושא ההמשכיות.

תפיסת העולם שאין להנציח אדם על קברים ואין לקרוא לילד על שם סבו השתנתה בימי הבית השני, ואז נקראו אנשים על שם בני הדורות הקודמים, ושמות נפטרים נכתבו בחזית קברים או על ארונות הקבורה. הדעת נותנת שהשינוי חל עקב המגע הישיר עם היוונים שכבשו את הארץ, שבתרבותם הייתה הפפונימיה נפוצה. הנכונות לתת שמות יווניים בני תרבות זרה למלכי חשמונאי – שנאבקו בראשית דרכם בתרבות היוונית – וכמוהם גם לכוהנים הגדולים, מוכיחה שהיחס לשמו של אדם השתנה. השם כבר לא ביטא את מהותו של האדם או את מעמדו אלא את זיקתו לקבוצת השייכות שלו או למשפחתו, ובמקרים רבים ניתן לו שם יווני כדי לאפשר לו להשתלב בעולם הגדול דובר היוונית. נראה שהיו שמות נפוצים בקרב הכוהנים, בקרב נשיאי הסנהדרין, ויש להניח שגם בקרב קבוצות בעם. כחלק מן השינוי הזה אימצו בני הדור הזה גם את המנהג הנפוץ לקרוא שמות על שם בני הדורות שקדמו לו.

רשימת קיצורים ומקורות

- אביגד, תשי"ד
נ' אביגד, "כתובת קבורתו של '...יהו אשר על הבית'",
ארץ ישראל ג (תשי"ד), עמ' 66-72.
- אחיטוב, 1992
ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות**, ירושלים 1992.
- ברקאי, 2000
ג' ברקאי, "בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון",
ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים 2000, עמ' 233-270.
- גרסיאל, תשמ"ח
מ' גרסיאל, **מדרשי שמות במקרא**, רמת גן תשמ"ח.
- דמסקי, תשע"ז-תשע"ז
א' דמסקי, "שמות פרטיים עבריים חדשים שנולדו בתקופת בית
שני מתוך פרשנות המקרא", **מחקרי גבעה ד** (תשע"ז-תשע"ז),
עמ' 39-54.
- הורוביץ, תשס"ד
א' הורוביץ, "כתובת יהואש תחת זכוכית מגדלת", **בית מקרא 49**
[א] (תשס"ד), עמ' 89-102.
- טלשיר, תשס"ג-תשס"ד
ד' טלשיר, "האם כתובת יהואש אמיתית? בחינה פילולוגית",
לשונו לעם נד [א] (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 3-10.
- מייטליס, תשע"ה
י' מייטליס **פרשת דרכים**, ירושלים תשע"ה.
- ניימן, 2008
H. M. Niemann, "A New Look at the Samaria Ostraca:
The King-Clan Relationship", *Tel Aviv* 35[2] (2008),
pp. 249-266.
- סמואל, תשס"ג
ג' סמואל, "חילופי שמות במקרא", **דעת** (תמוז תשס"ג):
<http://www.daat.ac.il/daat/tanach/maamarim/hilufey-2.htm>
- קאסוטו, תשל"ה
מ"ד קאסוטו, **מאדם עד נח**, ירושלים תשל"ה.
- שפיגל, תשס"ב
י' שפיגל, "ויקרא לה נבח בשמו: מה בין בשמו לבין על שמו",
דף שבועי 452 (פרשת מטות מסעי תשס"ב).